

СТОЧАРСКЕ ЗОНЕ У ПЛАНИНАМА ДИНАРСКЕ СИСТЕМЕ

(ПРЕТХОДНИ ИЗВЕШТАЈ)

од Ј. ДЕДИЈЕРА

Привредни живот западних српских земаља, посматран у целини и по начину распрострањења појединих својих облика, показује знатну зависност и разноврсне везе с општим пластичким особинама динарског планинског система. Познато је да динарски планински систем има у главном облик пространог, правилно грађеног и у правцу северозапад-југоисток издуженог планинског свода који раставља басене данашњег Јадранског Мора и негдашњег Панонског Мора. Његове главне пластичне особине су ове. Од средине, где се налазе највише планине и најдужи венци, он се постепено, у облику све нижих планина или у облику благо сведених, каткад само мало изерених површи спушта према оба басена. Налазећи се тако између двају различитих басена он је морао да осети утицаје обију њих. У оној страни која је окренута Јадранском Мору осећају се утицаји медитеранске климе, с којима су се у вези развили нарочити преставници медитеранске флоре и фауне. Исто тако на његовој северној и североисточној страни долазили су утицаји из Угарске Равнице, и донели су климу и флору, које у главном имају обележје средњевропске климе и флоре, с приметним утицајима степе.

Под утицајима ових разлика развијао се и привредни живот у областима динарског планинског система. Под утицајем мора, медитеранске климе и флоре на југозападној страни динарског планинског система развио се *јадрански привредни појас*. Његове су главне особине ове. Најважније културно биље и дрвеће у њему престављају: винова лоза, дуван, на морској обали лоза и маслина, затим као културно биље и воће важни су: смоква, бугар, руј, шипак, и многе лековите ароматичне траве. Успевање жита зависи од јако променљивих климских прилика, које у вези са кречњачким земљиштем, чине ову област привредно необично несигурном. Северну границу овога појаса теже је одредити, јер свака важнија културна биљка има своју нарочиту област распрострањења. Ипак, крајња граница могла би се у главном овако повући. Она иде јужним падинама Велебита, Динаре, Троглава, Ка-

мешнице, Чабуље, Прења и Вележи. Одатле према југоистоку граница није тако јасна. У главном, поједини преставници јадранског привредног појаса иду најдаље до линије која иде северном ивицом Дабарског и Фатничког Поља у правцу према северној ивици увале Корита.

Друкчији је *панонски привредни појас*, који се јавља између Саве и највиших планина. То је у главном област житарска и воћарска. Културно биље је у главном као и у средњој Европи. Равница око Саве је више житарски крај, док су *мало* више површи у позадини више воћарски крајеви. Нарочито је тај привредни појас чувен због шљива, јабука, крушака и другог средњевропског воћа. Климске прилике су много сталније, кише има у свако доба године и цела је област пуна шуме и веома богата у текућој води. У средини између оба ова појаса остаје један трећи појас који бих ја назвао *централним динарским појасом*. То је област највиших села, најоштрије климе, периодских насеља и сточарских станова. Тај се појас одликује најмањим бројем културних биљака. Најважније културне биљке су: јечам, оvas, раж, каткад елда, купус и кромпир.

Границе ова три појаса су врло често веома јасне и врло оштре, а врло често су тако компликоване да морамо издвајати нарочите прелазне области. Тако, на пример, долинама многих река унесене су особине јадранског и панонског привредног појаса у области највиших планина, тако да има места где се оне састају и укрштају. Такав случај имамо, на пример, у долини Неретве која је око Коњица у исто време и воћарски и виноградарски крај. За упознавање фактора који утичу на ове прилике карактеристичан је један пример у сливу горње Неретве. Док ми у Коњичкој Жупи, имамо доста развијену виноградарску привреду, догле у долини Дољанке, која се налази преко двадесет километара јужније од Коњица, имамо претежно воћарску привреду. Те разлике могу, поред других узрока, бити у вези и с разном јачином сунчаног загревања, пошто је прва експонирана к југу, а друга северу, прва је, да се народним језиком изразимо, у присоју а друга у осоју. Исто тако врло често се меша панонски привредни појас с централним динарским. И то се обично дешава у речним долинама које су са севера продрле у централне делове динарског система. Проматрајући таке поједине долине често изгледа да је развиће ове или оне привреде зависило од

умешности самога становништва. Док у најгорњој долини Дрине и доњем делу Сутјеске имамо необично развијено воћарство, догле у долини Пиве, и у Мратињској Ријеци воћа нема скоро никако. Међутим према свему, нарочито према клими и према спорадичним појавама воћака, изгледа да и долина Пиве и Мратињске Ријеке могу бити добри воћарски крајеви.

Има једна привредна грана која је развијена у сва три појаса скоро једнако интензивно. То је сточарство, које представља једну од најважнијих привредних грана у сва три привредна појаса. Али је код сточарства карактеристично то што оно у сва три појаса има разне облике, и што је у својим облицима више зависно од општих и локалних географских црта. Само сточарство можемо поделити најпре на три главне групе. На првом месту имамо јадрански сточарски појас, затим имамо централни динарски планински појас и на послетку имамо панонски сточарски појас.

Јадрански сточарски појас одликује се овим: стока се лети креће из *низина у планине*, које су далеко по 50 до 80 км. ваздушне дужине; затим искључиво превлађује ситна стока и напослетку, сви ови сточари имају своје сталне планине, и сталне станове или катуне. Централни динарски сточарски појас одликује се тиме што у већини случајева *нема никаквог кретања*, или ако га има то су кретања са малим одстојањима, управо кретања по испашама сеоског атара. И овај се појас одликује великим бројем ситне стоке, али је за њ карактеристично и то што зими превлађује начин гојења стоке у затвореним стајама. У панонском привредном појасу место једног имамо две врсте сточарства и то: посавско и врховско сточарство. Посавско сточарство одликује се тиме што у њему превлађује крупна стока: говече и свињче, и што нема скоро никаквог кретања. То је сточарство које је најближе средњевропском, и у коме има највише средњевропских сточних раса. Сасвим је друкчије врховско сточарство. То је сточарство највиших површи негдашњег Панонског Језера. Врховска села налазе се махом на висинама од 1000 до 1200 м. То су необично снежне, али у исто време сунчане и шумовите области. Врховско сточарство одликује се на првом месту тиме што овде имамо кретања која се разликују од свих балканских кретања. То нису ни зимна ни летња, већ јесења и пролетња или чак претпролетња кретања. То су *кретања из планина*

у низине, која се врше у времену од фебруара до априла и у јесен. Код њих су села у висини, а испаше у низини. Та се кретања зову кретања „на јагњила“ или „на јесеништа“.

Као што се из овога види сточарство динарских планина разликује се од сточарства других планинских система Балканског Полуострва, нарочито од сточарства грчко-арбанског и родопског планинског система, поред осталог, особито тиме што у њему има најмање искључивих сточара и што скоро никако нема оних зимских кретања из висина у низине, као што га имамо код арбанашких, арумунских и румунских сточара. Искључиво сточарством у динарском планинском систему баве се само неколика села, док су сточари који посећују планине родопског и пиндског система махом сточари који немају сталних села и због тога су скоро прави номади. Можда можемо говорити и о арумунско-арбанашком начину сточарења, које се од српског сточарства разликује тиме што је мање везано за теренске прилике и више је номадско. Интересантно је што два најстарија балканска народа, показују највише диспозиција за прави номадски живот.

Како велики значај имају пластичке прилике у динарском сточарству најбоље се види из оних одступања која се јављају у појединим појасевима динарског сточарства.

1. Јадрански сточареки појас

1. Његово распрострањење.

Јадрански сточарски појас пружа се у главном од Велебита до црногорске границе. Услед тога што се Велебит диже непосредно с морске обале, на морској обали испод Велебита скоро и нема тога сточарства. Али одмах на југу и западу од реке Зрмање та област добива знатно пространство тако да је 60 до 70 километара широка. Одатле се она пружа све до скадарске котлине. Граница те области према истоку и северо-истоку иде овим правцем: јужним повијарцима Велебита до извора реке Зрмање, од извора Зрмање на увалу Плавно и Стрмицу па на Динару; с Динаре иде планинским повијарцем на Гњат, Троглав, до Пролога. Код Пролога та граница напушта венац Динара—Камешница, прелази преко њега, улази у Ливањско Поље тако да ближа села око Лијевна сачињавају неку врсту прелазне области између јадранског и централног појаса. Одатле граница иде у правцу од

вароши Лијевна према југоистоку, па се држи северне ивице Дувањског Поља, Ракитна и јужних обронака Чабуље, којима слази у долину Неретве. Долина Неретве до Борака чини један изузетак на тај начин што се јадрански појас с њеном долином увлачи у област централног динарског сточарства. Од Чабуље прелази граница на Вележ па одатле иде јужно од Невесињског Поља, па се држи северне ивице Дабарског и Фатничког Поља, одакле скреће према североистоку и допире до северне границе увале Корита, где прелази у Црну Гору. Та је зона најшира у Северној Далмацији, па онда у Источној Херцеговини, нарочито на линији Дубровник—Корита где достиже ширину од 60 до 70 километара. Сточарство овог појаса одликује се тиме што се у њему врше кретања лети и што су управљена у правцу из низина у висине, с најнижих површи на највише.

2. Оштрина природе у приморском карету и борба против ње.

Земљиште на коме се јавља овај појас има, у главном, ове пластичке особине. На морској обали, нарочито од Сплета до Скадра јавља се такозвани приморски планински свод, у коме су главне планине: Мосор, Биоково, Жаба, Орјен, Ловћен, Суторман, Румија и Тарабош. После њега јавља се Скрадинска Површ чије су главне морфолошке особине ово. То је најнижа, најравнија, а вероватно и најмлађа површ у динарском планинском систему, која захвата области око Зрмање, Крке и Цетине, где је најјаче и најбоље очувана и где достиже ширину од 50 до 60 км. Одатле се она пружа према југоистоку и њени су делови област Задварје у Средњој Далмацији, већим делом област Хумнина у Херцеговини, а вероватно и област Рудине у Херцеговини и Црној Гори. Најбоље је развијена у Северној Далмацији. То је скоро потпуно уравњено, голо и кршевито земљиште, где су већ и остаци некадашње шуме потпуно искорењени. Налазећи се на незнатној висини (средња висина од прилике 200—300 м.), састављена од кречњака, веома сиромашна са сталним изворима, ова површ се лети тако усија да људи и животиње морају нарочито да пате од две екстремне особине овог земљишта и то од прејака сунца и од недостатка у води. Народ ове површи мора да води необично тешку борбу против веома оштре климе те области. Многобројни трагови те борбе сачувани су у народном животу и његовој култури.

Као знаке борбе против сунчане жеге ја сматрам ове појаве. Пред кућама и око кућа праве се нарочите „сјенице“ од грања, затим се на кућама остављају са стране отворени и озго покривени „ћошкови“, „тараце“, „јазлуци“ или „крила“, који су нарочито удешени тако да кроз њих ваздух слободно струји и да дају заклон од сунца. Остављају се и узгајају нарочита дрвећа за пландишта. Где нема тих дрвета онда се, као на пример у Северној Далмацији, праве нарочите зграде „сјенице“, у којима се стока држи за време највеће жеге а негде се чак и пећине употребљавају као пландишта. У неким областима, као на пример у Херцеговини, опажа се да и сеоско одело, нарочито женско, има све белу боју што се више спуштамо из планина у низине. Борба против оскудице у води још је јача и разноврснија. Најобичнији начин, на који се надокнађава оскудица у текућој и изданској води, преставља грађење чатрња, густијерна и ублова за људе, а локава за стоку. Поред тога у вишим планинама експлоатише се фирнски снег и пећински лед, који се секу и топе у нарочитим коритима. У планинама, у којима се због климских прилика, преко лета не може одржати снег, сељаци се довијају на овај начин. Пред пролеће кад има доста снежаника они изађу на планину, ископају дубоке јаме, набацају у њих снега и покрију га сламом. Пошто је слама слаб спроводник топлоте то се снег не може да истопи и остане преко лета, када се вади и топи за људе и за стоку. Овај свет, кога је сама природа његове земље присилила да обрати већу пажњу на природне силе и њихов рад, осетио је и значај подземне воде и водене издани у карсту. Тако, на пример, у многим местима пронађена је изданска вода у пећинама и она се употребљава за пиће. Сељаци из околине реке Кркића дошли су и на ову идеју. Корито Кркића којим зими тече велика река и које је лети потпуно суво сељаци су копали док нису наишли на изданску воду. Ту су онда начинили чатрњу која се с споља скоро херметички затвара. Кад у јесен надође у Кркићу вода она тече поврх те чатрње, обично је прекрије својим шљунком, који се идућег лета скине и чатрња служи свежом водом по неколико месеци. У целој области карста постоје приче и предања како се народ за време сушних година морао да бори с оскудицом у води. У народној традицији остале су успомене да су некада владале тако дуге суше да су и извори највећих карских река пресушили. Тако је једном био пресушио и извор

реке Требишњице код Билеће. Сељаци су дошли на идеју да речну воду траже у дубинама. Зато су пред самом пећином из које извире Требишњица ископали велику до три метра широку јаму, у којој су нашли воду. Та јама данас представља стални извор Требишњице, док пећина која зими даје највећу масу воде лети пресушује. Стални извор зове се „Око“. Он има затворено зелену боју. Сељаци показују камене степенице којима се силазило на дно јаме. Ја их нисам могао опазити.

Поред тога ове су области нарочито сиромашне у зиратној земљи. Далматински сељак гледа на разне начине да ту оскудицу вештачким путем надокнади. У Конавлима и у околини Дубровника, где је обрађен скоро сваки комад земље, сиромашнији сељаци купе по путу ђубре, сасипају га у веће пукотине у кречњаку, и онда у сваку таку пукотину засаде по један или два чокота лозе. У околини Зрмање та се борба води на још интересантнији начин. Ближа брда избраздана су јаругама којима теку повремени потоци. У карсту те јаруге немају онако стрмените стране, и не мењају се онако брзо као у другим теренима. Сваки од сиромашних сељака захвати таку јаругу или „драгу“, па је при њеном врху презиђе каменим зидом. Кад идуће јесени драгом протече вода, она свој нанос остави за тим зидом. Тај нанос, обично лишће и земља, шири се сваке године, сељак подиже све већи зид док потпуно не презида целу драгу. Кажу да земља сваке године нарасте за подланицу висине. Кад се тако изравни цело корито драге, онда се сељак спусти неколико десетина метара, па поново презиђе драгу, и поново добије комадић плодне земље, и иде даље низ драгу. Тако је један сељак који је пре тридесет и пет година био пуки сиромаш данас доста имућан сељак. На земљи коју је он сам на тај начин створио данас добива годишње од 1500 до 2000 кила кукуруза, а такав се сељак у Далмацији и у Лици сматра као доста имућан. Поред тога подзиђују се падине многих брда да не би суљале осулине, и тако се ствара позната терасаста култура која је карактеристична за целу медитеранску област.

3. Разне врсте јадранског сточарства

На Скрадинској Површи у Далмацији разликујемо две врсте насеља која се називају „кућишта“ и „станишта“. Кућишта су искључиво земљорадничка насеља, док су станишта претежно сточарска. Скоро свака имућнија сеоска кућа има

своја кућишта и станишта. Кад погледамо аустријске специјалне карте, нарочито листове Книн-Ервеник, Кистање-Дрниш ми ћемо скоро поред сваког села видети те станове, који су од села удаљени по сат, највише до два сата, и који се налазе махом на кршевитијим местима. Ја сам то сточарство детаљније испитивао, и у њему сам нашао много интересантних детаља. Те детаље овде не можемо износити, изнећемо само главне његове црте. Станишта су махом на вишим заклоњенијим местима. Стока у њима проведе целу зиму и пролеће. На стаништима, и уз стоку, живи увек по једна цела „корта“, то јест по једна породица (Einzelfamilie), као један део велике фамилије или задруге. Старешина задруге са својом фамилијом стално живи у селу, и бави се земљорадњом. На стаништима остају до Петрова-дне. Онда се креће у планину. Планине су махом у Лици и у Босни. Неки су купили планине, а неки имају на њима своја сервитутска права. Често целе области имају права само на једну планину. Тако, на пример, дрнишка, шибенска и скрадинска општина имају сервитутска права на планини Шатору и Гњату, околина села Пађена код Книна има права на Чемерници која се налази између Срба, Брувна и Грачаца, Врљика и сињска општина на Троглав. Други иду на Камешницу, Троглав, Гњат, Динару и Чврсницу. Кад иду на планину онда праве сточарска удружења, у којима учествује преко стотину и више кућа. Тако, на пример, на Шатору била је једна колиба са 4500 оваца и са 24 мушкарца. Управник тога стана био је један сељак из Пакова Села код Дрниша. Њега су звали „господар“, а његову жену „маја“. Она је имала „помоћницу“ или „мицмају“ (вицемају) или „цмају“. Православни Срби мају зову „планинка“, а њену помоћницу „припланинка“. Ти сточари познати су по веома великим крдовима или „буковима“ оваца, којих у једном таквом „буку“ може бити и до десет хиљада. Због тога их у Босни и у Лици зову „Бучанима“. На планини некоји остају до 15. августа, неки до Миоља-дне, а неки све док „врине не потира“. Кад се сађе с планине онда стока најпре иде „кућиштима“, и ту „тори“ њиве све док допушта вријеме. Тада иду на станишта. О Светој Кати или око Божићних Погледа, настаје поновно кретање у планине. То се врши само у селима која су испод Динаре и Троглава. Тада се извоје волови па се истерају на висине испод Динаре и Троглава, зауставе се на високим суватима који се налазе у заветринама и присојним

странама непосредно испод планинског повијарца, где се начине „бушњаче“ или „воларске колибе“, које су дугачке око 12 м, а широке око 2-50 м, веома ниске, и преграђене на део за волове, и део за „воларе“, то јест волујске чобане. Покривене су бусом тако да се трава окрене унутра, а земља на поље. Остаје се све док не стера снег, често до иза Божића. Воларске колибе налазе се махом на висинама од 900 до 1000 метара.

Као што се види, ово сточарство одликује се тиме што има две врсте насеља и што има у своме кретању главне три етапе (кућиште, станиште, планину) и једну споредну (воларска кретања). Област, у којој се ово сточарење јавља има једно опште географско име „Загорје“, или „Загора“, и због тога бих ја ово сточарење, које још нигде није описано назвао *загорско сточарство*. Област распрострањења овога сточарства је у целој Скрадинској Површи од Велебита до Биокова. Дотле сам га могао констатовати, а испитао сам га само од Зрмање до пред Врлику. Само, на крају, да споменем ово. Живот на стаништима постао је често права манија. Тако, на пример, многи сељаци из Мокрог Поља прешли су сасвим на своја станишта у Буковици, тако да су кућишта потпуно опустила.

Ово сточарство развијено је само на првој динарској приморској површи, која је по правилу кршевита, безводна, лети сасвим спарушена, а поред тога и гола, због чега живот у њој постаје веома тежак и због тога што нема шуме. Али чим се састав земљишта промени, чим кречњак постане више лапоровит, и чим се јаве шкриљци и пешчари, изглед земљишта се мења, питање о води обично престаје да постоји тиме што се јаве извори, земљорадња преузима мах и сточарство добија сасвим друкчији облик. Држи се мање стокe, нема станишта, у планину се гони врло ретко, и ако се гони, сами сопственици у томе кретању не учествују, већ је дају под плату или „на мрс“ сељацима из других села. Настаје дакле такозвано „побравичарско сточарство“, које је нарочито развијено даље на истоку, у деловима скрадинске површи, који се јављају у Херцеговини, нарочито у Дубравама код Стоца и у Шуми код Требиња. Исто тако се понашају и села карских поља која се налазе у тој површи.

Даље на југоистоку, у Херцеговини, налазе се области Хумнина и Рудине. Прву сачињавају ниже северне партије

приморског планинског свода и најнижа херцеговачка површ која је означена као истоветна са Скрадинском Површи. Рудине представљају исто тако део Скрадинске Површи који је нешто више уздигнут и јаче поентиран [Херцеговачка Хумнина није онако равна и више је кршевита но Скрадинска Површ. Рудине су поред тога шумовитије, и свежије климе но обе прве.] Ипак и рудињско и хумњачко сточарство је слично са загорским сточарством Северне Далмације. Главна заједничка особина су им летња кретања у планине. Разлика је само та што живот на стаништима у Херцеговини није развијен у толикој мери као у Далмацији. Далматинским стаништима аналогну појаву представљају рудињска јањила и торине, с том само разликом што ова нису тако многобројна као станишта, и што веома ретко представљају засебна насеља, што у њима дакле ретко бораве целе породице.

На граници између јадранског и централног динарског појаса јављају се интересантна *етнајска сточарска кретања*. Интересантно је да се та кретања јављају само у оним селима која се налазе на подножјима великих планина. Значи да су се етапска кретања развила на оним местима где су нарочите пластичке прилике дале просторије згодне за кретања у хоризонталном и вертикалном правцу. Најпознатија етапска кретања су у селима испод Динаре, где имамо описане четири етапе, затим у Дуванском Пољу испод Љубуше, где се кретања управљају према дизању и кретању водене издани, и где имамо три етапе. Нешто слично имамо у јужном делу Ливањског Поља, где сељаци имају своје „кошаре“ на Крузима. Ту имамо две етапе: „кошаре“ и село. Често се од кошаре развија стално сточарско насеље. Затим имамо на северној ивици Ракитна сличне две етапе, а на северној ивици Бијелог Поља имамо летња сточарско-земљорадничка насеља на Зијемљима и зимска у Бијелом Пољу. На послетку имамо најразвијенија етапска кретања динарског планинског система, то су кретања Балија из Подвележја код Мостара, који у самој области свога села пређу два пута у години по четири етапе и поред тога још једну, каткад и две, кад иду лети на планине Јужне Босне. Поред овога имамо још једно етапско кретање, а то је кретање „травара“ из Јасенице код Габеле и Галића код Метковића, који представљају, у колико се то сада зна, једино потпуно сточарско становништво у области планина динарског система. Само њихова кретања нису изазвана терен-

ским приликама њихове ближе околине, већ више самом природом искључиво сточарске привреде, у чему има много и давно укоревених навика.

У средњем веку у овим областима било је развијено још једно сточарско кретање, које се из основа разликовало од свих данашњих. Из историјских споменика зна се да су сточари из Хума, Травуније и Зете зими силазили у Приморје, нарочито на земљиште Дубровачке Републике, на Стонски Рат, у Конавле и у Боку, где су имали своја зимовишта. У средњем веку имали смо дакле сточарство које се одликовало зимским кретањем из висина у низине, дакле слично данашњем кретању арбанашких и арумунских сточара. Таквог кретања данас скоро и нема у приморском делу јадранског карста. Изузетак чине неколика села испод Орјена која зими силазе у приморска села Боке Которске.

II. Централни динарски сточарски појас.

Сточарство овога појаса разликује се од осталих тиме што у њему нема великих кретања изван сеоског атара. Ипак и у тој области има мањих кретања, по сеоском атару и по ближним брдима. С гледишта тих кретања целу област можемо поделити на три дела, и то на област, која никако не креће, затим на област која лети креће на ближа брда у околини села и трећа је област у којој имамо зимска кретања место летњих. Области распрострањења свих ових појединих врста нисам тако детаљно утврдио, само сам на неким местима описао та поједина кретања. Тако, на пример, на Крузима изнад Ливањског Поља има преко четрдесет „кошара“ из Ливањског и Гламачког Поља. На тим кошарама стока проводи целу зиму, у село силази само између Ђурђева и Петрова дне. Сељаци из Горње Неретве, из долине Дрине јужно од Фоче, сељаци из долине Пиве, из јужног дела Сарајевског Поља, затим из долине Ракитнице и других нижих области Средње Босне дижу лети стоку, на краће време, на ближе планине. Сељаци из Ресановаца лети држе стоку у селу, а зими је дижу на планине у којима има ливада и на којима су начињене стаје за стоку и колибе за чобане. Тако они проведу по неколико месеца у снегу, одвојени од свога села. Неки сељаци место станова употребљавају пећине, у којима ноћивају и чобани и стока. Ракићани крећу стоку обично лети на ближе

површи своје околине, али их има који крећу и у половини зиме. То су они који у планини имају своје ливаде, у којима лети накупе сено, па га зими дају стоци. У Дробњацима су нарочито развијена та зимска кретања изван села и сточарски живот на зимским становима. Тамо се разликују три врсте зимских кретања и то: кретања на „ровине“, кретање на стаје и кретање на „ватане“. Ако снег падне раније, овце се изгоне на места на којима ветар јаче дува и на којима омете снег. Та се места зову ровине. Многи Дробњаци имају своје сталне стаје на Језерима, у којима им стока зимује од Митрова до Ђурђева дне. Стаје су зграде на тим зимским становима, у којима ноћивају људи и стока. Ако нема стаја, стока ноћива на нарочито одређеним местима, која нису покривена. Така станишта зову се „ватани“. Многи сељаци зими живе на стајама а лети у селу. У Дробњацима поред свих има и летњих станова али изгледа да се већа важност полаже зимским но летњим становима. (Види: *Светозар Томић*, Дробњак, „Насеља“ I, 421—425, 464—471). У Васојевићима сточарска кретања врше се по нарочитим етапама, које су условљене обнављањем вегетације у развојно доба године. Ипак и овде стока проведе већи део зиме (до половине фебруара) у стајама које се налазе на местима која су виша од села (Види: *Пой Богдан Лалевих и Иван Прохић*, Васојевићи у црногорској граници, „Насеља“ II, стр. 570—571.) Ова зимска кретања дакле слична су зимским кретањима на „торине“ која сам описао у Билећким Рудинама („Насеља“ I), али је констатовано да се последња врше само онде где у околини има виших брда. Она су дакле условљена висинским и пластичким особинама сваке поједине области. Ова зимска кретања из низина у висине најјаче су развијена у највишим централним деловима динарског планинског система. Таких кретања има поред ових још на Бјелашници, на Чврсници, даље по многим деловима Невесињске и Гатачке Површи, затим око Купрешког, Вуковског и Равног Поља.

Граница између села и станова. — Већи део летњих испаша налази се на местима, која су због самог земљишта и због климских прилика незгодна за земљорадњу. Због тога највише површи заузимају већином испаше, а ниже површи, долине, поља и увале заузимају села. Тако дакле имамо две висинске зоне, и то зону сталних насеља и зону летњих станова. У свима великим планинама може се повући граница

која раставља обе зоне. Та је граница негде оштрија а негде неодређенија. По самој својој природи та је граница негде *морфолошка*, а негде *климска*. Морфолошком границом називамо ону где су обе зоне одвојене оштрим планинским одсецима. То се дешава онде где су две површи разне висине одвојене оштрим прегибима и великим одсецима. Таква граница између села и станова постоји на Маглићу, Волујаку, Товарници, Зелен Гори, на северној страни Бјелашнице, на Височици, на већем делу Чврснице, Врана, на Старетини, Гољи, Шатору, Ђврату, Троглаву, Камешници, и јужној страни Динаре. На свим тим планинама висинске разлике између села и катуна различите су. Главна одлика морфолошке границе је та што је она увек јасна и прецизна.

Климска граница наступа онде где нема теренских препрека за ширење насеља уз планину. Такви случајеви наступају онде где падине појединих планина сачињавају благо сведене површи. У таквим случајевима насеља се обично распростиру уз планину све док се оштријим падинама не почне издизати сам врхунац планине. Карактеристично је да се тако висока насеља налазе махом на јужним странама планина које су обично сунчане и заклоњеније од ветра. Ређа су тако висока насеља на северним странама планина. Опазио сам да се така насеља ретко налазе на планинама које су у дилувиуму биле зглечерене. То је зато што су такве планине обично на северним странама као засечене и јако стрмените, па бацају на површ сен. Северне стране планина насељене су високим селима само онде где су на северним странама развијене простране површи, као на пример на Влашићу и на Љубуши. Колико могу на то утицати локалне пластичке прилике најбоље се види на Бјелашници, чије северне стране одсецима падају на површ Игмана. Та страна Бјелашнице није насељена, и ако је било зато услова, као на пример на Малом Пољу и Грکاریци. Међутим на површи исте висине на јужној страни (део Радобоља) има сталних насеља.

Такве највише насељене површи представљају: Гатачка Површ и Невесињска Површ, на којима поједина села прелазе висину од 1200 м. апсолутне висине, површ Радобоље на Бјелашници где насеља допиру до 1396 м. висине (село Чуховићи), затим у високим карсним пољима као што су Купрешко, Равно и Вуковско, где поједина насеља прелазе висине од 1200 м., површ на северу од планине Влашића где

се знатан део насеља налази на висини преко 1100 м., а нека села прелазе висину од 1250 м. (село Корићани 1281 м.). Исто тако на површи Крузима на североистоку од Лијевна има насеља (стално настањених кућа) које се налазе на висинама од 1200 и 1300 м. До тих висина пењу се и поједине куће на површи Хрбљини, која се налази између Купрешког и Гламочког Поља. Ипак изгледа да ће се највиша насеља налазити у Дробњацима и Језерима; у Дробњацима највише село су Добра Села са 1221 м., а у Језерима Краји Комарски 1610 м. Средња висина дробњачких села је 1030 м., а језерских 1460 м. Најниже село у Језерима је Доња Буковица, која се налази на висини од 1312 м. (С. Томић, Дробњак, 460—61.)

Изузевши Дробњаке и Језера, највиша насеља не налазе се на овим високим и отвореним површима, већ на пространим и заклоњенијим планинским превојима и преседлинама. Такви су превоји: Чемерно између Лебршника и Волујака, горњи слив Ракитнице између Бјелашнице, Височице и Трескавице, Поља између Врана и Чврснице. На свима овим преседлинама мешају се стална насеља са катунима. Преседлина Чемерно је висока 1325 м. Стална насеља долазе до те висине. Нека, нарочито испод Лебршника, прелазе и ту висину, и приближују се висини од 1400 м. Превој између Бјелашнице и Височице испуњен је једном доста уском, 1300 до 1400 м. високим површи, која је необично интензивном ерозијом Ракитнице исечена у безброј комада, који дају изглед усамљених подова и тераса. У тој површи разликујемо три врсте људских станова, и то: стална села, периодска (летња и зимска) села и сточарске станове или катуне. Највише стално насеље представљају Бобовчићи који се налазе на висини од 1400 до 1450 м. Летње село Горњи Лукомир налази се на висини од 1453 м., Горњи Крамари око 1400 м. и Горњи Умољани на 1354 м. На висинама од 1200 м. почињу да се јављају и летњи сточарски станови. Површ од 1200 до 1400 м., која се налази развијена на многим нашим планинама, представља зону у којој се мешају стална насеља са сточарским становима. Изнад 1400 м. села су веома ретка. Одатле па на више почиње зона летњих испаша и сточарских станова. У оним планинама, у којима ова површ није развијена, и у којима нема пространих превоја с том висином, сточарски станови и стална насеља нигде се и не додирују. Највиши сточарски станови, које сам ја проматрао налазе се на висоравни Улобићу, под Маглићем.

Највиши од њих налазе се на висини између 1700 и 1800 м. Иначе највећи део станова налази се данас на висинама од 1500 до 1600 м. Положаји тих станова условљени су разним улегнућима, која су на планини највише развијена. То су махом црквени и корита старих глечера, разна карсна улегнућа, планински превоји, речне челенке и површи. Опажа се да се данас избегавају отворенији положаји, и да се све више бежи у заклоњенија места. На Улобићу то иде дотле да се већи део станова налази у осојној страни једног мањег одсека, док је Велико и Мало Поље, отворена и сунчана зараван, дуга 1 до 2 км, а широка 0.5 до 1 км. која је виша за 50 до 100 м. од места на којима су станови, остало потпуно без иједног стана. Изгледа да су ови данашњи положаји махом новијег датума. Када путујемо по овим планинама ми налазимо трагове старих сточарских станова на много већим висинама. Њих има испод самог повијарца Бјелашнице, пред излазом великих цркова на Маглићу и по највишој површи на Височици. Трагови тих старих сточарских станова налазе се на висинама на којима данас никако нема сточарских станова. Несумњиво је да су се сточарски станови, за последњих педесет до сто година, у многим планинама померили из висина у низине. То померање на Бјелашници износи често 100 до 150 м. релативне висине, а на Улобићу 50. до 100 м., а у једном случају чак и преко 150 м. Ово померање је тим интересантније што се у свима овим областима стална насеља померају махом у обратном правцу, из низина у висине. Скоро сва села изнад 1100 м. апсолутне висине су веома млада по својој постанку. Многа од ових највиших села насељена су за последњих 30 до 40 година. Тај процес пењања села у висине врши се и данас. Све оне површи и превоји, на којима се састају стална села и сточарски станови, биће кроз кратко време стално насељени. Тако су у најновије време насељена област Језера под Дурмитором, од окупације у већој мери насељено је Чемерно под Волујаком, а од назад двадесет година почела су се стално насељавати Поља између Врана и Чврснице на којима највиша насеља допиру до висине од 1200 м. Исто тако почињу се насељавати површи Радобоље на Бјелашници, Крузи под Цинцером и површ на северу од Врана. Због овога свега ова померања станова из висина у низине су мало чудновата. Има само један природни објекат који се исто тако помера из висина у низине. То је шума. Трагови од некадашње шуме налазе се

и на највишим површима, у којима данас нема никако шуме. Паљеви од некадашњих четинара виде се у близини развалина од некадашњих колиба. Изгледа дакле да су се и сточарски станови спустили зато што се спустила горња граница шуме. Као што је познато сточарски станови се стално налазе на горњој граници шумске зоне. Паљевином и сечом сточари ту границу све више снижују, и иду за њом; зато померају своје станове. Тако је данас дошло до тога да се стална насеља све више мешају са сточарским становима а област њива и обрађене земље све више улази у област станова и летњих испаша. Засејане површине већ су давно прешле доњу границу летњих станова, а ливаде су у многим планинама прешле и њихову горњу границу. Тако се зона агрикултуре све више меша са зоном сточарства, и изгледа да ће све више нестајати оштрих граница између њих.

III. Сточарство панонског појаса.

Врховско сточарство.

По климским особинама, по природи земљишта, по занимању и ношњи становништва народ у Северној Босни разликује три зоне и то: Раван, Жупу и Врховину. *Раван* је непосредно уз Саву, њена апсолутна висина варира између 90 и 150 м. Пружа се дуж целе Саве од ушћа Уне до ушћа Дрине. Назив *Жупа* сачуван је само онде, где нема млађих набраних планина које се дижу непосредно иза посавске равнице. Тако, на пример, назив Жупа нисам чуо источно од реке Босне, већ само у прњаворском и бањалучком котару. Она област која би одговарала Жупи северозападног дела Босне, у њеном североисточном делу заузимају младе планине, као што су Мајевица, Требава и др. Жупа заузима мало виша побрђа и заравни, чија се висина креће од прилике од 150 до 300 м. апсолутне висине. И Жупу и Раван народ назива *Посавина*. Одакле почиње Врховина народ није јасно определио. Посавци на то питање одговарају: Врховина је тамо изнад Бање Луке, око Котор-Вароша, код Скендер Вакуфа, код Травника, Јајца, Кључа, код Власенице и код Зворника. А кад се иде уз планину свако село говори да је Врховина још тамо даље. Али има општих особина по којима Посавци Врховца веома лако разликују од осталог становништва. То је његово необично суро, већим делом костретно

одело и његова сточарска кретања. Ко год се пред пролеће и у јесен спушта са стоком у Посавину то је Врховац. Где почиње доња граница врховског сточарства то до сада, због нарочитих сметња на путевима, нисам могао утврдити. Али је несумњиво то да у тим кретањима учествују села највиших површи, управо највиша села централне Босне. То су села необично оштре климе, и због тога Посавци када хоће за неко место да кажу да има оштру климу обично рекну: „Ту је сувише врховно“. Врховци крећу са стоком два пута у години. Око Мале Госпојине или око Лучина дне, пошто се у Посавини обере кукуруз, крену „низ Осору“, и „низ Босну“ (то јест низ долину Босне и Усоре), на „јесениште“. На своме путу низ Посавину имају низ својих „познаника“, и код свакога остану по три до четири дана. Многи у свом јесењем путовању промене тако десет до двадесет познаника. Стока пасе по посавским њивама, и Врховац Посавцу за то не плаћа ништа, јер му гноји њиве. За полазак на јесеништа образују се нарочита „друштва“ која гоне по 800 до 1000 оваца. У Посавини остану све док не пане снег а тада се враћају у своју Врховину. Код већине сељака стока остаје преко целе зиме код куће, а неки имају у планини своје стаје, и они онда истерају зими овце у планину и тамо их држе до пред пролеће. То су „зимштиа“ на којима имају најмање две зграде и то: „кућа“ за чобане и „кошара“ за овце. На зимштима се остане до осме недеље по Божићу. Тада домаћин сиђе у Посавину и тражи где ће закупити орницу да у њу стера овце. Косаница се ретко закупљује јер се у њој може пасти само до Благовести. Закупљују се шљивици и „бавче“. Многи трговци, бегови и аге који имају доста земље у пролеће добију од Врховца знатну суму новаца. Обично се погоде за једну целу суму или се погоде колико ће се платити за сваку поједину главу стоке. Обично по један грош на овцу. То се кретање зове „кретање на јагњила“ јер се за то време овце изјагње у Посавини. О Ђурђеву дне се враћају у Врховину, и тада неко време цела се стока задржи око куће. Јалову стоку дижу затим у планину, а музаре задрже код куће преко целог лета.

До окупације у Мајевицу су на „зимину“ долазили сељаци из области Бирча, од вароши Високога и Вишеграда, а затим су долазили и „Арнаути“. За те „Арнауте“ православни сељаци причају ово. Они су се носили арнаутски, пред Турцима су

говорили арнаутски, али су потајно славили славе, и пред српским сељацима говорили су српски. Они су им причали како живе у арнаутским селима, како се показују да су мусломани, морају да клањају у џамији, али су увек у себи читали хришћанске молитве. Имена су им била: Недељко, Кузман, Никола и т. д. Носили су: чевкене распорених рукава, беле чакшире, ћулав и пресне опанке с опутом. Мусломани из Теочака у североисточном делу Мајевице причају да су Арнаути који су к њима долазили били од Гусиња. Међу њима било је мусломана, православних и католика. Православни би се обично показивали као да су Турци. Неки од њих звали су се Бајићи. Католици су знали врло мало српски. Они би у јесен купили доста сена, разапели би колибе или черге, а стока би ноћивала на отворену. У селу Кришковцима на Врбасу (бањалучко окружје) причају да су прије четрдесет година једне зиме дошли Арнаути, и оставили су нарочиту врсту оваца које се зову „руде“. Исто тако у селу Тарчину код Сарајева причају да су ти Арнаути раније долазили са стоком. Тако је једном дошла једна мусломанска породица која је ту за вазда остала, и од ње су данашњи Мусломани Арнаути у селу Корчи.

Као што се види врховско сточарење је раширено на једној веома пространој области. Његове трагове налазимо на једној веома пространој области, која се простире, најмање, од реке Уне до Дрине. На истоку оно прелази Дрину. По испитивањима проф. *Цвијића*, још и сада су у Шумадији сачуване успомене о „Арнаутима“ који су долазили са стоком. Исто тако сачуване су успомене о Сјеничанима, Пештерцима и Ужичанима који су долазили са стоком у Шумадију, Јадар и Мачву. („Насеља“ I. CXXXVI.) *Љуба Павловић* је утврдио да у Колубари, нарочито по љишким и маљенским селима пошто снег окопни згоне своју стоку у долину Колубаре и маљенских река „и задржавају је ради исхране и јагњења до 9. или 21. маја па је после тога дана враћају натраг кућама“. Затим се стока изгони на колибе где се остаје од 9. маја до 26. октобра. Исто тако поступају становници планинских села: Лесковица, Вујиновача, Брезовица, Бачеваца, Крчмара и Тубравића, који пред пролеће праве нарочита сточарска удружења, закупују ливаде и кошаре по ниским селима ваљевског округа. Стока се задржи све до 21. маја када се креће у село, где остане месец до месец и по дана, када крене у планину на пландишта и на катуне. („Насеља“ IV. 451—455.)

То су главне врсте сточарског живота и сточарског кретања у областима планина динарског система. Поред овога има и других мањих кретања, од којих је најраспрострањеније кретање свиња на жир, које се с јесени и зими вршило нарочито по Босни и северозападној Србији.

У правој Посавини, и босанској и србијанској, сточарство се све више приближује средњевропскоме. Ту се највише држе говеда, свиње и коњи, мање овце, а козе никако. Та се стока зими већином храни по стајама. Овај начин сточарења најсавршенији је у Србији, где имамо најсавршеније сточне расе од свега Балканског Полуострва, и где се стока гоји најрационалније. У Колубари, где живи познато „колубарско говече“ гајење стоке захтева велику вештину и искуство, тако да говедари представљају неку врсту стручњака. Нарочите ливаде су удешене за краве музаре, за телад и за јалову стоку. Исто тако развијено је ово сточарство у целом Подунављу, затим у долини Стига, у равницама око реке Мораве, у србијанској Посавини и Мачви. Гајење крупне стоке у Босни много је примитивније, расе стоке су још и сад већином старе балканске расе, ситне, лаке и згодне за далека номадска кретања. Тек у најновије време утицајем српских земљорадничких задруга и то се стање почело поправљати.

То су главне до сада испитиване врсте привредног, нарочито сточарског живота, у области планина динарског система. Ми смо изнели само њихове главне особине и трудили смо се да у главним цртама обележимо њихове области распрострањења. Научна обрада овога материјала треба да дође доцније кад се испитају још неке области које нису испитане.

ДОМАЋЕ ЖИВОТИЊЕ КАО ТРАНСПОРТНА СРЕДСТВА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ЗА ТУРСКОГ ВРЕМЕНА

од К. Н. Костића

Данашња транспортна средства све више и више потискују стара. Преко равница и кроз долине јуре железнички возови, модерни мртви каравани, који су у планине, неприступачне и непроходне, одјурили расплашене живе коњске